

УДК 316.6:316.362]:355"364"

DOI <https://doi.org/10.32782/psych.studies/2023.1.6>

ДІАГНОСТИКА СІМЕЙ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПІД ЧАС ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ

Козак Галина Анатоліївна,

кандидат психологічних наук, практичний психолог,
Волинського фахового коледжу Національного університету харчових технологій
<https://orcid.org/0000-0003-2920-2530>

В статті розглядається особливості та основні напрямки діагностики сімей військовослужбовців під час військової служби. Проаналізовано поняття військового стану як особливого правового режиму, що вводиться в країні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу. Розглянуто функції сім'ї, які забезпечують стабільність в соціумі та державі: репродуктивну, виховну, господарсько-побутову, рекреативну, регенеративну, функцію соціального контролю. В статті описані характерні ознаки сімей комбатантів та фактори які впливають на функціонування сім'ї, а саме: функціонування сім'ї є без одного з батьків; відсутність військовослужбовця на сімейних подіях; наявність стресу, пов'язаного з потенційним неповерненням коханої людини додому з війни; високий рівень тривожності, пов'язаний зі специфікою професійної діяльності (ризиком для життя і здоров'я, частими переїздами у зв'язку зі зміною місця проходження служби тощо); проблеми у вихованні дітей (характерною є гіпо- або гіперопіка); високий рівень агресивності батьків військовослужбовців. Проаналізовано важливість проведення діагностичного етапу перед проведенням психологічної роботи з сім'ям військовослужбовців, що мають труднощі та наголошено на залежності ефективності цієї допомоги від точності постановки діагнозу. В статті описані причини, що ускладнюють психодіагностику сім'ї військовослужбовця та окреслені основні завдання, які потрібно вирішити в процесі дослідження.

В статті запропоновані методики для: діагностики сімейної взаємодії, дослідження індивідуальності подружжя, дослідження систем інтересів, потреб, цінностей партнерів, дослідження морально-психологічних основ подружніх відносин, обстеження психічного розвитку дитини, діагностики дитячо-батьківських відносин, дослідження міжособистісних відносин в системі «батько-дитина» очима батька – очима дитини. Підбір методик та напрямків дослідження сімей військовослужбовців поданих в даній статті носить рекомендаційний характер та може бути змінений відповідно до мети і завдань психологічної допомоги.

Ключові слова: діагностика сім'ї, військовий стан, психологічний стан сім'ї, емоційна стабільність, стрес, травми, взаємини в сім'ї, психологічна допомога.

Kozak Galina. Diagnostics of military officers' families during military service

The article examines the features and main directions of diagnostics of military officers' families during military service. The concept of military situation as a special legal regime that introduced in the country or in some of its areas in the event of armed aggression or threat of attack is analyzed. The functions of the family that ensure stability in society and the state are considered: reproductive, educational, household, recreational, regenerative, social control function. The article describes the characteristic features of families of combatants and factors that affect the functioning of the family, including: the functioning of the family without one of the parents; the absence of military officer at family events; the presence of stress related to the potential failure of beloved person to return home from war; a high level of anxiety associated with the specifics of professional activity (risk to life and health, frequent moves due to a change of place of service, etc.); problems in upbringing of children (excessive care and lack of care are typical); high level of aggressiveness of parents of military officers. The importance of carrying out the diagnostic stage before carrying out psychological work with the families of military officers who have difficulties is analyzed and the dependence of the effectiveness of this help on the accuracy of the diagnosis is emphasized. The article describes the reasons that complicate the psychodiagnosis of a military officer's family and the main tasks that need to be solved in the research process. The article proposes methods for: diagnosis of family interaction, study of the individuality of spouses, study of the systems of interests, needs, values of partners, study

of the moral and psychological foundations of marital relationship, examination of the child's mental development, diagnostics of child-parent relations, study of interpersonal relations in the "parent-child" system. The selection of methods and directions of research of military officers' families presented in this article has recommendatory nature and can be changed according to the purpose and tasks of psychological support.

Key words: *family diagnostics, military situation, psychological state of the family, emotional stability, stress, injuries, family relations, psychological support.*

Виклад основного матеріалу.

Як відомо основою кожного суспільства є сім'я, як найдавніший соціальний інститут, який існував в усіх цивілізаціях і культурах. Сім'я є місцем, де особистість отримує перші навички та знання, навчається правилам поведінки, розвивається і формує свої цінності. Сім'я є важливим економічним фактором, оскільки вона сприяє розвитку ринку є споживачем товарів і послуг, сприяє економічному розвитку країни. Стабільні та здорові сім'ї зменшують кількість соціальних проблем, таких як злочинність, наркоманія та безробіття.

Наша держава сьогодні переживає одну з найкривавіших сторінок своєї історії та перебуває воєнному стані вже більше року. Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальної цілісності [1].

У період війни сім'ї стикаються з викликами, що спричиненні несенням військової служби одним з подружжя, що в свою чергу впливає на сімейні стосунки і психічне здоров'я, порушує здатність сім'ї до нормального функціонування як соціальної одиниці. У таких випадках психологічна діагностика сім'ї в цей період забезпечує пошук та виявлення проблем, з якими стикаються сім'ї та допомагає підібрати інструменти для їх вирішення.

Метою даної статті є аналіз сімей військовослужбовців та визначення напрямків та інструментів їхньої діагностики

Воєнний стан, пов'язаний з участю в збройних конфліктах або миротворчих операціях суттєво впливає на психологічний стан не лише військовослужбовців, але й їхніх рідних. Постійне хвилювання членів сімей військовослужбовців, під час війни, за їхнє життя та здоров'я, постійний перезапуск стосунків між перебуванням

безпосередньо у зоні бойових дій, адаптація до нових форм поведінки подружжя після повернення і перед відбуттям військових у зону бойових дій порушує нормальне функціонування сім'ї.

Забезпечення нормального функціонування сім'ї є однією з важливих чинників стабільності в державі. Серед функцій сім'ї, які забезпечують сталість розвитку суспільства, науковці виділяють наступні репродуктивну, що забезпечує біологічне відтворення, збереження та продовження роду; виховну, яка сприяє формуванню особистості дитини та включає в себе самовиховання подружжя, взаємовиховання; господарсько-побутову (господарсько-економічна), що проявляється в підтримці одними членами родини інших: неповнолітніх, старіючих, непрацездатних; рекреативну, яка спрямована на підтримку фізичного стану родини, піклування про благополуччя кожного; функція соціального контролю регулює відповідальність членів родини за поведінку її членів у суспільстві, їхню діяльність, встановлює цінності й елементи культури, визнані в усьому суспільстві або в соціальних групах; регенеративну, що пов'язана з наслідуванням статусу, прізвища, майна, соціального положення; психотерапевтичну функцію або емоційної підтримки, яка забезпечує психологічний захист кожного члена сім'ї, його емоційну стабілізацію [6; 37-38]. Порушення однієї з цих функцій веде до деструктивних процесів як в середині самої сім'ї так і держави загалом.

В період військового стану сім'ї військовослужбовців та мобілізованих громадян зазнають ненормативних впливів, таких як: постійна емоційна напруга та стрес (через ризик втрати своїх рідних, тривалі відрядження та відсутність зв'язку з членом родини), окрім того через відсутність одного з подружжя сім'я зазнає матеріальних труднощів та складнощів у підтримці

побуту, що може спричинити додаткові кризові стани.

Дослідники визначають, що під час перебування одного з подружжя безпосередньо в зоні бойових дій, під час військового стану, варто зосередити увагу на характерних ознаках сімей комбатантів та на факторах, які впливають на функціонування їх сімей:

- сім'я функціонує без одного з батьків, чоловіка (чи дружини) впродовж тривалого часу;

- сім'ї часто не вистачає військовослужбовця на свята, дні народження і спеціальні події, оскільки він може перебувати на навчанні або виконанні бойового завдання;

- якщо військовослужбовець не задіяний у воєнних операціях, військова служба часто включає подовжений робочий день;

- структура сім'ї налаштовується таким чином, щоб поставити військову службу понад усім і функціонувати за умов відсутності одного з її членів;

- кожен член сім'ї має справу з дистресом потенційного неповернення коханої людини додому з війни або бойового завдання, або ж повернення зміненої людини – психологічно і / або фізично; – можливість домашнього насильства, особливо після впливу на військовослужбовців травматичних бойових ситуацій;

- високий рівень тривожності, пов'язаний зі специфікою професійної діяльності (ризиком для життя і здоров'я, частими переїздами у зв'язку зі зміною місця проходження служби тощо);

- проблеми у вихованні дітей (характерною є гіпо- або гіперопіка);

- високий рівень агресивності батьків військовослужбовців [7; 86].

Для надання психологічної допомоги військовослужбовцям та їхнім близьким: батькам, дружині, дітям (Денисов А. А., 2006), застосовується психотерапія, яка є необхідною умовою позитивної адаптації самого військовослужбовця і його родини до умов несення військової служби.

При проведенні сімейної психотерапії з сім'ями військовослужбовців учасників бойових дій обов'язковими є такі три етапи: 1) діагностичний – визначення сімейних проблем; 2) робочий – реконструкція сімейних взаємовідносин; 3) завершаль-

ний – підготовка сім'ї самостійно справлятися з виникаючими проблемами [7; 86].

Діагностичний етап при проведенні психологічної роботи з сім'ями військовослужбовців є надзвичайно важливим етапом, отримання повної, об'єктивної, достатньої інформації про ситуацію у сім'ї військовослужбовця. Від цієї інформації залежить точність постановки діагнозу, вибір методів і напрямку корекційної роботи і ефективність допомоги [7; 87].

Варто наголосити, що психодіагностику сім'ї військовослужбовця здійснювати нелегко через низку причин. До них, насамперед, відносять наступні:

1. Відсутність єдиного підходу до діагностики сімейних стосунків. Кожна теоретична модель консультування пропонує своє розуміння діагностики і власні техніки діагностування.

2. Досвід психолога і клієнтів, їх цінності, розуміння смислу сімейного життя великою мірою визначають оцінку сімейних взаємин. Професійний психолог повинен усвідомлювати ці обставини і критично розглядати свої висновки.

3. Діагностиці сімейних взаємин заважають різні пояснення їх динаміки партнерами [4].

4. Неможливість всебічного охоплення членів родини, через перебування одного з них у зоні бойових дій, або на військовій службі.

При діагностиці сімей військовослужбовців у період військового стану основними завданнями виступатимуть:

- з'ясування того, чи є проблема сім'ї об'єктом впливу психолога або інших фахівців (психіатра, юриста, дефектолога тощо);

- виявлення об'єкта психологічної допомоги (військовослужбовець, шлюбний партнер, дитина військовослужбовця, його батьки, сім'я загалом);

- вибір способу впливу (індивідуальна робота особою, її батьками, подружньою парою, дитиною і батьком, групою дітей, батьків, сім'єю загалом);

Визначивши завдання для діагностики сімей військовослужбовців спробуємо розглянути напрямки в яких вона має здійснюватися та інструменти за допомогою яких буде її вивчення. Але одразу зазначимо, що інструментарій для діагностики

носить рекомендаційний характер та може бути змінений відповідно до стратегій роботи з сім'ями.

Найперша проблема з якою зіштовхується родина військового під час його перебування на фронті – це проблема порушення сімейної взаємодії, навіть після повернення шлюбного партнера з війни подружжя не відразу можуть відновити конструктивні взаємини. У забезпеченні нормальної життєдіяльності сім'ї військовослужбовця Збройних сил України сімейні взаємини відіграють визначальну роль, оскільки для більшості військовослужбовців сім'я служить компенсуючим чинником у професійній діяльності і відіграє роль емоційного притулку [3; 252]. Необхідну кваліфіковану оцінку взаємин подружжя, психолог отримує за допомогою діагностичних опитувальників, які допоможуть виявити особливості спілкування в родині, якості особистості подружжя, спільність інтересів і цінностей, а також дозволяють зрозуміти морально-психологічні основи подружніх відносин.

1. *Опитувальник «Спілкування в родині»* (Ю. Альошина, Л. Гозман, Е. Дубовська) Опитувальник складається із 6 шкал і містить 48 запитань, які характеризують міжособистісне спілкування подружжя.

2. *Проективний тест «Сімейна соціограма»* (Е. Ейдемільер) спрямований на діагностику характеру комунікацій у родині, дозволяє виявити положення суб'єкта в системі міжособистісних відносин й, крім того, характер комунікацій у сімі – прямий або опосередкований.

3. *Методика «Рольові очікування і домагання у шлюбі»* (А. Волкова) виявляє уявлення подружжя про значущість у сімейному житті тих чи інших ролей, а також про бажаний розподіл їх між чоловіком і дружиною та містить у собі шкалу сімейних цінностей (ШСЦ) та шкалу рольових очікувань і домагань (ШРОД)

4. *Методика «Типовий сімейний стан»* (Е. Ейдемільер, В. Юстицькіс) дозволяє виявити найбільш типовий стан індивіда у власній родині: задовільний – незадовільний; нервово-психічне напруження; сімейну тривожність.

5. *Проективна методика «Сімейна гемограма»* (Е. Ейдемільер), дозволяє зобразити у вигляді графічної схеми родинні

зв'язки в родині, уявити характер взаємин, неусвідомлюваний членами сім'ї.

Беручи до уваги віддаленість одного з партнерів від родини тиск військових обов'язків на сімейне життя, стрес, депресія та тривожність погіршують особистісну сумісність партнерів, яка бере участь у виробленні оптимальних способів спілкування, розуміння спонтанних проявів партнера та адекватне реагування на них. Найкращими інструментами для дослідження індивідуально-психологічних особливостей подружжя є:

- *«16 факторний опитувальник»* (Р. Кеттелла),
- *Тест «ММРІ»* (Дж. Мак-Кінмен, С. Хатеуей),
- *Методика малюнкової фрустрації* (С. Розенцвейг),
- *Колірний тест* (М. Люшер) і ін.

Подібність систем інтересів, потреб, цінностей партнерів є одним з факторів подружньої сумісності і стабільності шлюбу. У сім'ях військовослужбовців ця система зазнає деструктивних впливів, через виконання військових обов'язків, відсутності вільного часу, преосмислення комбатантами життєвих смислів. Інструментами даного напрямку дослідження можуть виступати:

1. *Опитувальник «Вимірювання установок в сімейній парі»* (Ю. Альошина, Л. Гозман)

2. *Опитувальник «Інтереси – дозвілля»* (Т. Трапезникова) виявляє співвідношення інтересів подружжя, міру їх згоди у формах проведення дозвілля.

3. *Самоактуалізаційний тест (САТ)* (Ю. Альошина, Л. Гозман, Е. Дубовська) розроблено на основі опитувальника особистісних орієнтації (РОУ) Шострома і використовується індивідуально і в групах в дослідницьких цілях, а також в окремих випадках корекційної роботи; дозволяє визначити ціннісні орієнтації, гнучкість поведінки, сензитивність до себе, самоповагу і самоприйняття і т. д.

Дослідження морально-психологічних основ подружніх відносин, серед яких вивчення подружніх конфліктів, задоволеності шлюбом та його стабільністю, є:

1. *Тест-опитувальник задоволеності шлюбом* (В. Столін, Г. Бутенко, Т. Романова) призначений для експрес-діагнос-

тики ступеня задоволеності-незадоволеності, а також узгодження-неузгодженості задоволеності шлюбом у подружній парі. Опитувальник застосовують індивідуально в консультативній практиці і в процесі дослідження тієї чи іншої соціальної групи.

2. *Методика «Характер взаємодії подружжя в конфліктних ситуаціях»* (Ю. Альошина, Л. Гозман) дає можливість охарактеризувати сім'ю, що досліджується по ряду параметрів: найбільш конфліктних сфер сімейних відносин, ступеня згоди (незгоди) в ситуаціях конфлікту, рівня конфліктності у парі.

3. *Опитувальник «Конструктивно-деструктивна сім'я» (КДС)* (Е. Ейдеміллер, В. Юстицкіс) діагностує відхилення сім'ї від конструктивного напрямку.

Найбільш вразливими членами родин військових є діти, які через відсутність одного з батьків переживають негативні емоції, що позначаються на їхньому психічному розвитку. Діагностика психічного розвитку дитини включає в себе вивчення змісту контактів батьків з дітьми.

За допомогою методик діагностики дитячо-батьківських відносин можна отримати відомості про відхилення в психічному розвитку дитини, з'ясувати причини подружніх сварок і конфліктів. Ці методики розділяються на дві групи: одні досліджують міжособистісні відносини в системі «батько-дитина» очима батька, інші – очима дитини.

Методики дослідження міжособистісних відносин у системі «батько-дитина» очима батька:

1. *Тест «Батьківсько-дитячі відносини» (PARI)* (американських психологів Е. Шефер, Р. Белл; адаптований Т. Неццетт)

2. *Тест-опитувальник аналізу сімейного виховання та профілактики порушень виховання «АСВ»* (Е. Ейдеміллер, В. Юстицкіс) призначений для вивчення порушень у житті сім'ї та причин відхилень у сімейному вихованні.

3. *Тест-опитувальник батьківського ставлення «ОРО»* (А. Варга, В. Столін) призначений для осіб, що звертаються за психологічною допомогою з питань виховання дітей і спілкування з ними.

4. *Опитувальник емоційних стосунків в сім'ї Є. Захарової* (методика ОДРЕВ).

Методики дослідження міжособистісних відносин у системі «батько-дитина» очима дитини:

1. Найбільш популярний є графічний тест *«Малюнок сім'ї»*, який широко використовується в численних дослідженнях міжособистісних відносин і практичних розробках завдяки простоті процедури проведення і точності показників, одержуваних в результаті роботи;

2. Широко відома також проективна *методика Рене Жилія*, що досліджує міжособистісні відносини дитини і його сприйняття сімейних відносин.

3. Ефективною є методика А. Лідерса та І. Анісімової *«Діагностика емоційних відносин в сім'ї»*, розроблена для двох вікових груп: для дошкільнят і молодших школярів; для підлітків.

Висновки. Отже військовий стан – це особливий правовий режим, що вводиться в країні внаслідок збройної агресії чи загрози нападу на країну. Він характеризується участю військовослужбовців в збройних конфліктах або миротворчих операціях, що суттєво впливає на психологічний стан них самих та їхніх рідних, внаслідок чого порушується нормальне функціонування сім'ї, що забезпечує стабільність в соціумі та державі.

Характерними ознаками сімей комбатантів та факторами які впливають на функціонування сім'ї є: функціонування сім'ї без одного з батьків; відсутність військовослужбовця на сімейних подіях; наявність стресу, пов'язаного з потенційним неповерненням коханої людини додому з війни; високий рівень тривожності, пов'язаний зі специфікою професійної діяльності (ризиком для життя і здоров'я, частими переїздами у зв'язку зі зміною місця проходження служби тощо); проблеми у вихованні дітей (характерною є гіпо- або гіперопіка); високий рівень агресивності батьків військовослужбовців.

Для надання психологічної допомоги військовослужбовцям та їхнім близьким застосовується психотерапія в якій обов'язковими є діагностичний етап, оскільки він забезпечує отримання повної, об'єктивної, достатньої інформації про ситуацію у сім'ї військовослужбовця. Від цієї інформації залежить точність поста-

новки діагнозу, вибір методів і напрямку корекційної роботи і ефективність допомоги. Напрямки діагностики дослідження сімей військовослужбовців можуть являти собою: діагностику сімейної взаємодії, дослідження індивідуальності подружжя, дослідження систем інтересів, потреб, цін-

ностей партнерів, дослідження морально-психологічних основ подружніх відносин, обстеження психічного розвитку дитини, діагностики дитячо-батьківських відносин, дослідження міжособистісних відносин в системі «батько-дитина» очима батька – очима дитини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII
2. Кокун О. М., Пішко І. О., Лозінська Н. С., Копаниця О. В. Діагностування психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до діяльності у складі миротворчих підрозділів: Методичний посібник. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2011. 153 с.
3. Олексюк, Н. С. (2009) *Соціально-педагогічна робота з сім'ями військовослужбовців в умовах реформування Збройних Сил України як об'єкт наукового дослідження*. ВІСНИК Житомирського державного університету імені Івана Франка (48). С. 45-48.
4. Олійник Б. В., Кубицький С. О. Особливості психодіагностичної і психокорекційної роботи з подружніми конфліктами у молодих сім'ях. https://www.google.com/url?sa=i&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=0CAIQw7AJahcKEwjAjeW_i-X-AhUAAAAAHQAAAAAQAw&url=http%3A%2F%2Ffirbis-nbu.gov.ua%2Fcgi-bin%2Ffirbis_nbu%2Fcgibirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF%2FVnaou_2011_6_16.pdf&psig=AOvVaw3yaS0VRc6bx3yfshgnszsj&ust=1683613584754050
5. Опорний конспект лекцій з курсу «Психологія сім'ї» для студентів напряму підготовки 6.030103 «Практична психологія». Мукачево: Вид-во МДУ, 2016 р. 94 с.
6. Помиткіна Л.В., Злагодух В.В., Хімченко Н.С., Погорільська Н.І. Психологія сім'ї. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ.: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. 270 с.
7. Бриндіков Ю. Л. Потенціал сімейної психотерапії у процесі здійснення реабілітації сімей військовослужбовців учасників бойових дій. *Професійна освіта: методологія, теорія та технології: зб. наук. праць*. Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.): Я.М. Домбровська., 2018. Вип. 7/1. 290 с.

REFERENCES:

1. Zakon Ukrainy «Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu» vid 12.05.2015 № 389-VIII
2. Kokun O.M., Pishko I.O., Lozinska N.S., Kopanytsia O.V. (2011). *Diahnostuvannia psykholohichnoi hotovnosti viiskovosluzhbovtsiv viiskovoi sluzhby za kontraktom do diialnosti u skladi myrotvorchykh pidrozdiliv: Methodychnyi posibnyk*. [Diagnosing psychological readiness of military officers of the military service for contract for activity as a member of peace-making subdivisions]. Kyiv: NDTs HP ZSU, 153 s. [in Ukrainian]
3. Oleksiuk, N. S. (2009). *Sotsialno-pedahohichna robota z simiamy viiskovosluzhbovtsiv v umovakh reformuvannia*. [Socially Pedagogical Work with Families of Servicemen in the Conditions of Reformation of Military Powers of Ukraine as an object of Scientific Research] *Zbroinykh Syl Ukrainy yak obiekty naukovoho doslidzhennia*. VISNYK Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka (48). P. 45-48. [in Ukrainian]
4. Oliinyk B. V., Kubitskyi S. O. *Osoblyvosti psykhodiahnostychnoi i psykhekorektsiinoi roboty z podruzhnimy konfliktamy u molodykh simiakh*. [Features of psychodiagnostic and psychocorrectional work with marital conflicts in young families]. Retrieved from https://www.google.com/url?sa=i&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=0CAIQw7AJahcKEwjAjeW_i-X-AhUAAAAAHQAAAAAQAw&url=http%3A%2F%2Ffirbis-nbu.gov.ua%2Fcgi-bin%2Ffirbis_nbu%2Fcgibirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF%2FVnaou_2011_6_16.pdf&psig=AOvVaw3yaS0VRc6bx3yfshgnszsj&ust=1683613584754050 [in Ukrainian]

5. Opornyi konspekt lektsii z kursu «Psykhologhiia simi» dlia studentiv napriamu pidhotovky 6.030103 «Praktychna psykhologhiia».[Reference summary of lectures on the course «Psychology of the family» for students of field of training: 6.030103 «Practical psychology»] Mukachevo: Vyd-vo MDU, 2016 r. 94 s. [in Ukrainian]

6. Pomytkina L. V., Zlahodukh V. V., Khimchenko N. S., Pohorilska N. I. (2010). Psykhologhiia simi. Navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchych navchalnykh zakladiv [Psychology of family. Coursebook for students of higher educational institutions]. Kyiv: Vyd-vo Nats. aviats. un-tu «NAU-druk», 270 s. [in Ukrainian]

7. Yu. L. Bryndikov. (2018) Potentsial simeinoi psykhoterapii u protsesi zdiisnennia rehabilitatsii simey viiskovosluzhbovtiv uchasniv boiovykh dii. [The potential of family therapy in the process of the implementation of the rehabilitation of the servicemen the combatants' family] Profesiina osvita: metodolohiia, teoriia ta tekhnolohii: zb. nauk. prats.]. Pereiaslav-Khmelnitskyi (Kyiv. obl.): Ya.M. Dombrovska., Vyp. 7/1. 290 s. [in Ukrainian]